

Turcsán-Tóth Zsuzsanna:

Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai elemzéséhez

(BUDAPEST: MARTIN OPITZ, 2023)

Turcsán-Tóth Zsuzsanna 2015-ben sikeresen megvédett doktori disszertációjának monográfiája szóban forgó kötet: a Martin Opitz Kiadó *Archaeologica*-sorozatának 25. kötete 368 oldalas. A kiadótól már megszokott, rendkívül színvonalas minőségben megjelent monográfia nem csupán egy doktori disszertáció kötelező módon megjelent formája: a kötet végén szerényen megbúvó köszönetnyilvánításból láthatjuk, hogy a munka egy közel két évtizedes, hosszú és a női tudósi életpályák mögött megbúvó nehézségekkel tűzdelt személyes és szakmai fejlődés eredménye. Azért tartom fontosnak ezt egy recenzióban hangsúlyozni, mert a magyar tudományosságban továbbra is kevés szó esik arról, milyen nehézségekbe ütközik a szakmai *cursus honorum* lépcsőfokain lépdelni az anyává lett doktoranduszoknak.

A kötet hosszú idők óta az első olyan, magyar nyelven megjelent szakmonográfia, amely a római vallás történetének és tárgyi, régészeti forrásainak (vallásrégészet) egyik leglátványosabb és a világ múzeumaiban nagy népszerűségnek örvendő csoportjával foglalkozik. A kötet tartalmi és strukturális elemzését követően erről a fontos aspektusról szeretnék még szólni recenzióm végén. A kötet nyolc elemző fejezetből áll, amelyet a kispasztikákat, gemmákat és mécseseket bemutató képtáblák, a 11 tárgytypusba sorolt részletes katalógus, éremkatalógus, egyéb tárgyak katalógusa, táblázatok, glosszárrium, irodalomjegyzék és köszönetnyilvánítás követ.

A bevezetőben a szerző röviden felvázolja Artemis Ephesia istennő kutatásának jelentőségét, és megfogalmaz néhány olyan, a klasszika-archeológia, vallástörténeti kutatások és művészettörténeti elemzések interdiszciplináris összefonódását szorgalmazó kérdést, amelyre munkájában igyekszik részletesen válaszolni. A kötet tizedik oldalán, a téma felvázolásánál a szerző felteszi azokat a kérdéseket, amelyek azt vizsgálják, miként fejlődött Artemis Ephesia központi szentélyének kultuszszobra, milyen hatások érvényesültek az ikonográfiai változások kidolgozásában, lehetséges-e tipológiát megállapítani, van-e lokális, globális vagy univerzális aspektusa a kultusz vizuális emlékegyének. Bár a megfogalmazott kérdések helyesek, az ókori istenbrázolások dinamikus alakulásával, az ókori vizuális narratívák változásának mechanizmusával, a lokális, globális és globális vallás fogalmával a szerző nem foglalkozik. Hasznos lett volna módszertanilag és vallástudományi megfontolá-

sokból is reflektálni a hellenisztikus és különösen a Római Birodalomban elterjedt kultuszok vizuális narratíváival módszertani szempontból foglalkozó munkákra, így Richard Gordon 1979-es paradigmaticus tanulmányára vagy Philip Kiernan 2020-as monográfiájára.¹

Eltekintve ettől a módszertani hiányosságtól, amely a kultusz tágabb, vallástörténeti kontextualizálását mellőzi és az ikonográfiai-vizuális programnak egy szélesebb módszertani keretet adhatott volna, a szerző ambiciózus terve valóban fontos munkaként értelmezendő, hisz rögtön a bevezetőjében jelzi, hogy célja az eddig ismert összes Artemis Ephesia-ábrázolás összegyűjtése és annak eddigi legrészletesebb elemzése, amelyre utoljára 1973-ban, Robert Fleischer klasszikus munkájában² került sor. A kötet célja tehát a nemzetközi tudományosság számára is fontos hozzájárulás, hisz egy fél évszázada lezárt *corpus*nak adja az új, kritikai és számos frissen előkerült tárggyal gazdagított katalógusát.

A második fejezetben a szerző részletesen bemutatja az ephesosi Artemis-tempлом hat fázisának részletes, immár nemcsak irodalmi forrásokból, de hosszú évtizedeken át zajló régészeti ásatásokból ismert történetét és a központi kultuszszobor izgalmas történetét is. A közel 1500 éven át, a Kr. e. XI. századtól a Kr. u. V. századig szentélyként funkcionáló, később az ókori világ egyik csodájaként és legnépszerűbb zarándokhelyeként ismert szentély kultuszszobrának első ismert ábrázolása nagyon késői, a Kr. e. II. századból származó apró érméken (*kistophoros*) jelenik meg, és a Kr. u. 236-os tűzvészt követően jóformán alig jelenik meg, tehát a kultusz 1500 éves történetéből ismert ikonográfiai forrásokat alig 400 év alatt hozták létre, és alakították számos lokális és globális formában. A szerző részletesen bemutatja az irodalmi forrásokat a kultuszkepről, kitér a többi kis-ázsiai, hasonló, de ikonográfiai sajátosságaik nyomán jól elkülöníthető helyi Artemis-ábrázolásra (Artemis Anaitis, Artemis Leukophryéné, sardeisi Artemis) és a szentélyhez közvetlenül kötődő ikonográfiai forrásokra (szobrokra, kisplasztikákra, érmékre). Külön fejezetben elemzi az Artemis-szobor érméken történő megjelenítési formáit, ami különösen fontos közvetítőként szolgált a kultusz globális, birodalmi elterjedésében és népszerűsítésében.

A negyedik fejezetben a szerző kísérletet tesz 1955 óta először, hogy a központi szentélyből ismert szoborformák nyomán készült, több mint 200 Artemis Ephesia ábrázolást részletesen elemezze, és egy tipológiát hozzon létre. Többször elismétli, hogy egy ilyen jellegű munka nem csupán a száraz, tárgy-leíró, klasszika-archeológiai és művészettörténeti elemzések rigorózus ismétlése, de fontos adalék arra vonat-

¹ Gordon, Richard: *The real and the imaginary. Production and Religion in the Graeco-Roman World*, *Art History*, 2/1, 1979, 5–34; Kiernan, Philip: *Roman Cult Images: The Lives and Worship of Idols from the Iron Age to Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

² Fleischer, Robert: *Artemis von Ephesus und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain*, xxxv. Leiden: Brill, 1973.

kozóan is, hogy megértsük, hogyan változik az ókorban egy istenség mítoszához, mítoszváltozataihoz kötődő vizuális narratíva, és milyen szakaszai, fázisai vannak lokális, regionális és makroregionális terekben. Bár a kötetben nem látunk egyértelmű tipológiát – és a szerző hangsúlyozza, hogy talán nem is elkészíthető –, az ötödik, hatodik és hetedik fejezetekben minden eddigénél részletesebb ikonográfiai elemzését látjuk Artemis Ephesia ikonográfiai forrásainak. A fej, a felsőtest és az *ependytés* (az istennő alsótestét takaró merev, reliefekkel és *protomékkal* díszített kötény) legapróbb részleteinek elemzése során Turcsán-Tóth Zsuzsanna kitér nemcsak a központi szentélyhez kötődő Nagy és Szép Artemis néven ismert szobrok (katalógusának A29 és A30-as esettanulmányai) ikonográfiai sajátosságaira, de az összes, Rómába és a világ nagy múzeumaiba került vagy magánygyűjteményekben, aukciós házak oldalain és változatos online tartalmakban felbukkanó forrásokra is. Különösen értékes a munkának azon része, amely a XVI–XVIII. századi olasz humanista és antikvár szakirodalomban megjelenő, rajzok és metszetek formájában megmaradt Artemis-ábrázolásokat elemzi: a szerző bizonyítja, hogy nem csupán az ókori művészettörténeti és régészeti forrásokat, de az ennek kontextualizálásához elengedhetetlen historiográfiai forrásokat is kiválóan ismeri. Ezeket kötetének lenyűgöző minőségű képanyaga egészíti ki, amely ismételten fontos és hiánypótló adalék Fleischer 1973-as munkájához képest. Az ikonográfiai részletek elemzésekor a szerző fontosnak tartja, hogy azokat ne csupán művészettörténeti elemként, de egy mára már elveszett mítoszgyűjtemény tárgyi lenyomataként, az istennő kultuszához kötődő narratívák és misztériumok (beavatási szertartások) részeleimeiként tárgyalja. Bár munkájában kevés szó esik a kultuszgyakorlatról és az istennő kultuszához kötődő történet(ek) változásáról, hatásairól, ezeknek részleteit az ikonográfiai alfejezetekből hámozhatja ki az olvasó. Ezekre azonban csak akkor derül fény, ha részletesen belemélyedünk a kultuszszobor sajátos ikonográfiájának elemzésébe: a méhekről szóló alfejezetből megtudjuk például, hogy ezen ábrázolásnak lehetnek közép-anatóliai, de akár hettita, bronzkori előképei is, és a kultusz Kr. e. XI. századi kezdetei előtti időkre visszavezethető forrásai. Ezekkel azonban óvatosan kell bánni, ahogy Artemis Ephesia „melleinek” hettita gyökerekre visszavezethető előképeit többen (így Simon Zsolt is) cáfolták már.

Ezek az egyelőre hipotézisként értelmezendő izgalmas javaslatok Anatólia és Kis-Ázsia más vallástörténeti esettanulmányaira is igazak: a pessinusi Magna Mater kultuszának ikonográfiai előképeit ugyan a korai neolitikumig visszavezethetjük, de annak késő-neolitikumi és bronzkori korszaka alig ismert. Ugyancsak ilyen, késő bronzkori és vaskori előzményeket látunk Iuppiter Dolichenus dolichei szentélyében, ahol az elmúlt évtizedek ásatásai (Michael Blömer munkássága) bizonyították a kultusz hellenisztikus kor előtti előképeit is. A régió vallástörténetének komplex vizsgálatára a kötet ugyan nem vállalkozhatott, de ezek a példák jól szemléltetik, hogy Kis-Ázsia és Anatólia bronzkori, hellenisztikus és római kori vallástörténete

szorosan kötődnek egymáshoz, és számos esetben megállapítható valamilyen jellegű „kontinuitás” vagy újraalkotott vallási hagyomány.

A kötet nyolcadik, összefoglaló fejezetében a szerző röviden összegzi az ikonográfiai elemzés eredményeit: nem foglal határozott állást a szakirodalomban vitát képező és feltehetően válaszra esélytelen szakmai kérdésekben, de következtetéseire nyomán azt olvashatjuk, hogy az eddig ismert nagyszámú Artemis Ephesia-szobor ikonográfiája folyamatosan változik. A traianusi-hadrianusi korban különösen jelentős változások figyelhetők meg a szobor új arculatán, és a mediterrán világban elterjedt szoborváltozatok némelyike nagy eséllyel akár helyi termék is lehet (bár ezek pontos készítési módját lehetetlen rekonstruálni).

Katalógusában a tárgyak rövid, szakirodalmi jellegű felsorolását látjuk, nem tér ki azok részletes elemzésére és bemutatására (ami a kötet terjedelmét monumentálissá duzzasztaná), de mindegyik tárgyhoz nagyon jó minőségű, ám szinte miniatúr méretű fotó is társul. A kötet képanyaga lenyűgöző: minőségében, részletgazdagságában is egyedülálló az Artemis Ephesiáról szóló kötetek sorában. Az elmúlt években számos vitát váltott ki a humántudományok – és azon belül az ókortudományi kutatások – globalizációja, nemzetköziesedése, az angol nyelv domináns terjedése. Míg egyes kutatók a helyi, regionális tanulmányokat és az anyanyelvű szakirodalom fenntartását hangsúlyozzák, mások az izoláció, a nyelvi bezárkózás és a párhuzamos, elefántcsonttoronyszerű tudományos élet ellen küzdenek. Egy ilyen nemzetközi jelentőségű munka, amely Fleischer 1973-as monográfiája óta elsőként foglalja össze a témát érthető módon, angolul is megjelenhetne, és nagy igény lenne erre. Ugyanakkor a magyar ókortudomány, a vallástörténeti és vallástudományi kutatás számára is fontos, hogy anyanyelviségében fennmaradjon. A dilemmát nem tisztem eldönteni, de azt fontosnak tartanám, hogy a szerző angol nyelven is kiadja munkáját, hisz erőfeszítése és munkájának gyümölcse többre hivatott. Ugyanakkor dicséretes az is, hogy Kerényi Károly, Hahn István, Tóth István vagy Thomas Köves-Zulauf munkássága után Turcsán-Tóth Zsuzsanna is csatlakozik azokhoz a valláskutatókhoz, akik jelentős kötetekkel gyarapították a római vallásról szóló, nem túl gazdag magyar nyelvű szakirodalmat.

T. Szabó Csaba